

Marsk Stigs ø

Om Hjelms borge og falskmøntneri – fund og undersøgelser 1854-1999

JENS VELLE

“Nu stander landet i våde” hedder det i folkevisen om mordet på kong Erik Glipping i Finderup Lade St. Cecilie nat (22. november) 1286. En række stormænd – “de sammensvorne” – blev mistænkt, heriblandt rigets marsk Stig Andersen og kongens kammermester Rane Jonsen. Året efter blev de på Danehoffet i Nyborg kendt skyldige. De nu fredløse søgte tilflugt i Norge, hvor den unge kong Erik Magnusson, kaldet Erik Præstehader, ydede dem ikke blot beskyttelse, men også hjælp til deres mange plyndringstogter mod de danske kyster. Som et led i disse aktiviteter slog marsk Stig sig ned på den lille ø Hjelm ud for Djurslands kyst. De mange årbøger fortæller kort og samstemmende, at i året 1290 blev øen befæstet. Marsken døde allerede i 1293, men den lille ø forblev endnu en årrække en brik i det større magtspil mellem de to lande. På Hindsgavl Slot ved Middelfart blev der 25. september 1295 indgået forlig. De fredløse fik ret til at rejse hjem, og den norske konge kunne fortsat beholde Hjelm og en anden af de fredløses tilholdssteder, Hunehals i Halland. Lidt fik den danske konge dog ud af mødet: En tilsyneladende forudgående udmøntning på de to steder skulle ophøre. Men sagen var hermed ikke slut. I tiden efter (1296-97) førtes der – i anden anledning – en lang og kompliceret retssag ved den pavelige domstol i Rom, hvor kong Erik Mendved, Erik Glippings søn, bl.a. beskyldte ærkebispens Jens Grand for at have plejet omgang med de fredløse, som havde bortført kongelige møntmestre til de to borge, hvor de fabrikerede falsk og underlødigt mønt. For Hjelms vedkommende sluttede sagen først i 1306, da Erik Mendved erobrede og nedbrød befæstningen.

De her kort skitserede 20 år af Danmarkshistorien har været omgærdet af mytedannelse i utrolig grad. De spredte skriftlige kilder har været vendt og drejet af utallige historikere. Forfattere til folkeviser og historiske romaner har digtet videre på de få sikre kendsgerninger. Om marsk Stig og hans korte tid på Hjelm beretter de mange redaktioner af folkevisen. Et par af versene lyder:

Den bonde han ganger på marken ud,
og så han der sit korn:
Hjælp os Gud Fader i Himmerig,
og haver nu Hjelm fået horn.

Marsk Stig drog op til sin væne hustru,
og han bygger Hjelm så fast,
han skøtter hverken bøsse eller pil
og heller ikke blidekast.

Fra fastlandet knap fem kilometer borte har de undrende bønder kunnet iagttage, at øens profil ændrede sig: fik horn – og det endda tre stykker. De fordums borge fremtræder i dag som mere eller mindre udjævnede voldsteder. Mod sydøst ligger *Skådebakken*, midt på *Fyrbakken* og mod vest *Kastelsbakken*. Neden for det sidste er der gennem årene fundet et stort antal mønter, møntblanketter og andre forarbejdede til fremstilling af mønter. Stederne har blot i begrænset omfang tiltrukket sig arkæologernes opmærksomhed.

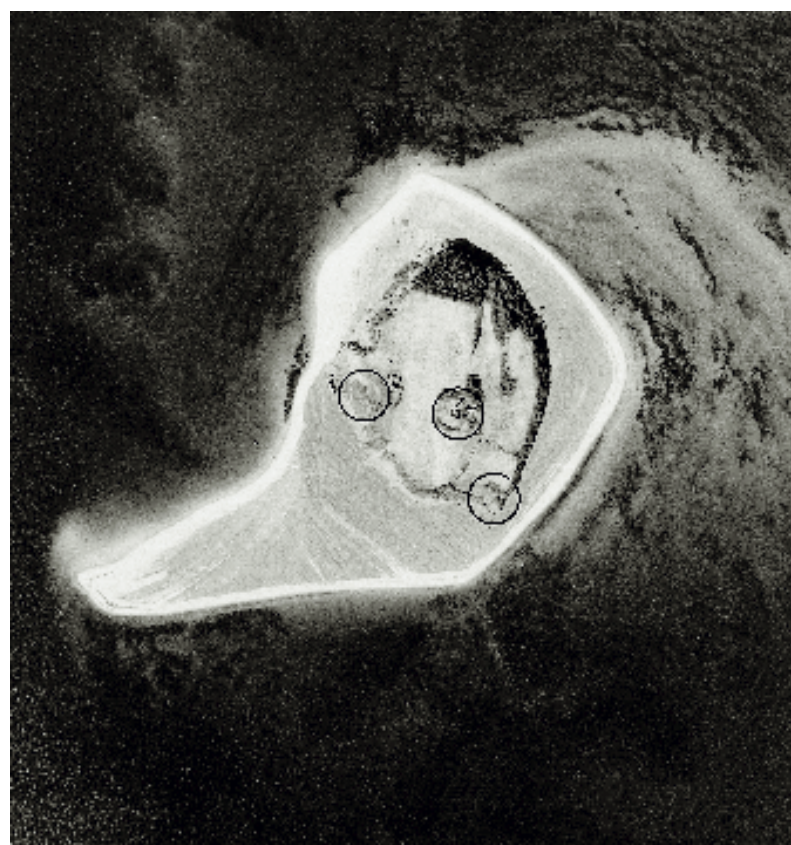
Først i 1999 blev der iværksat omfattende undersøgelser, der skulle give et bedre indblik i både borgenes og falskmøntneriets historie. Helt uden forkundskaber var vi dog ikke. Spredt i museernes og arkivers samlings ligger fund og dokumenter, der isoleret måske ikke kaster et skarpt lys over forholdene, men som samlet kan give et ganske nuanceret billede af den spændende periode i øens historie. Der skal i det følgende gives nogle eksempler på, hvad dette hidtil noget oversete materiale kan bidrage med.

1854-56. Fyret bygges

Midt på øen opførtes der 1854-56 et fyrtårn – netop på det sted, hvor hovedborgen sikkert havde ligget. Helt uvidende om dette har myndighederne vel ikke været. I hvert fald oversender bygherren, Marineministeriet, i flere omgange fund til Nationalmuseet. De tre første stykker blev indført 1854:

Fra fastlandet kan Hjelm's profil ses tydeligt fem km ude i havet. Ved kysten ligger voldstedet Rane Ladegård, som traditionen – sikkert med urette – har knyttet til Rane Jonsen, kong Erik Glippings kammermester. Han blev som en af "de sammensvorne" dømt fredløs i 1287. Fotograferet fra luft foråret 1998 / Århus Amt,

Hjelm fotograferet fra luften 19.4.1978. Med cirkler er markeret beliggenheden af øens tre voldsteder. Nord er vist opad. Til venstre ligger Kastelsbakken, i hvis nærhed udmøntningen har fundet sted. Midt på øen ligger det største anlæg Fyrbakken. Til højre det mindste Skådebakken. © Kort- og Matrikelstyrelsen. Fotografiet er

“14.392. Et 3 T. langt og $\frac{7}{8}$ T. bredt, for begge Ender afbrudt, fladt og tyndt Beenstykke, der er noget buet paa Oversiden, langs hvis Midte det er prydet med Cirkel og Spiralzirkler, der øiesynligt ere udførte med en Passer. Det er gjenemboret paa eet Sted, som til en Nagle. —

14.393. En 3 T. Lang, $\frac{1}{3}$ T. bred og $\frac{1}{6}$ T. tyk Kobberbarre. Den er aldeles fuldstændig, er afrundet langs Kanten og for Enderne, men er noget krumbøjet. —

14.394. Et $3\frac{3}{4}$ T. langt og $\frac{1}{2}$ T. bredt Kobber- eller Bronze-Beslag til Enden af en Rem. Der ender i en Zirat af følgende Form: og er paa Oversiden prydet med Stregzirkler. Det har været befæstet til Remmen med 2 Nitnagler; men hele Stykkets Underside (der laa paa Remmens Underside) er spaltet fra og medfulgte løst.

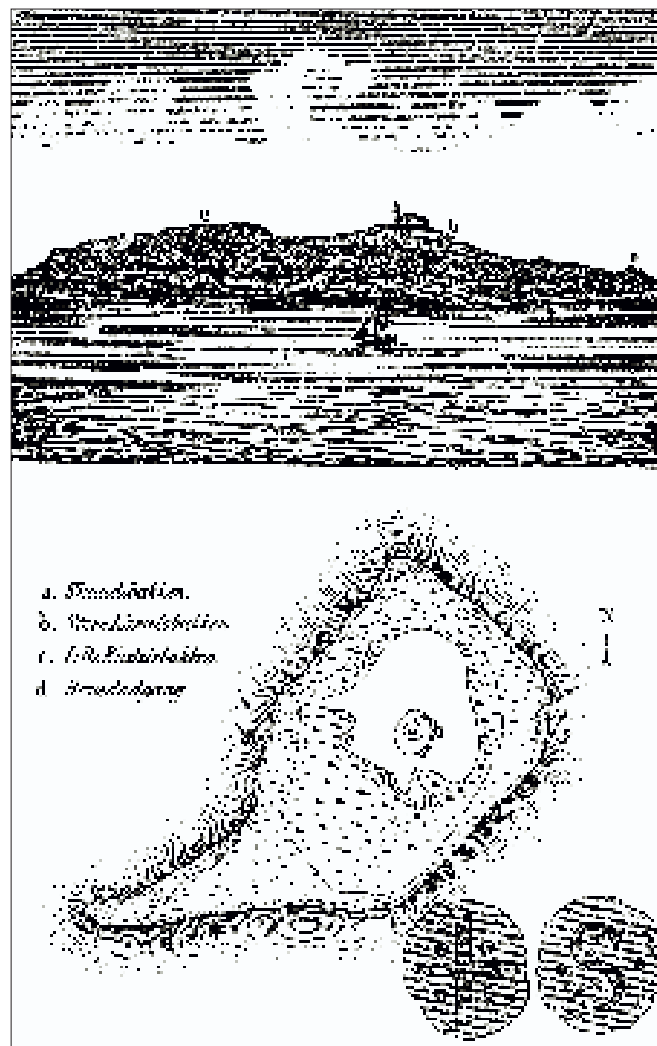
Ovenstaaende 3 Stykker ere fundne ved Udgravningen til et Fyretablisement, som Marineministeriet lader anlægge paa Øen Hjelm. Som fundne sammesteds medfulgte 3 smaa Mynter, nemlig: en lille Sølvmynt, præget i Opslo for Hertug Hakon V, og to slette Borgerkrigsmynter, hvoraf den ene er ganske forslidt og utydelig og den anden paa Adv. har en Krone. Disse 3 Mynter afgaves til det Kgl. Mynt- og Medaille-Kabinet”.

Indsendelserne til Nationalmuseet fortsatte i de næste par år med både mønter og genstande: En jernøkse, kobberklump, endebeslag af kobber, kobberinstrument, klumper af smeltet jern, jernbolt med hoved, et stykke frådsten. Mønterne afgaves til Møntkabinetet, hvor de løbende blev indført i Fundprotokollen. Der indledes 1854 med nr.:

“138. Paa Øen Hjelm blev ved Udgravning til et Fyretablisement fundet følgende tre Mønter: En liden Mynt fra Hagen V af Norge ... Tvende Mynter fra Borgekrigenes Periode ... Senere er indleveret som fundne ved samme Gravning: 4 St af Borgerkrigens Mønter ...”.

1855-56. Fund under fyret

Det kan undre, at Nationalmuseet dengang undlod at følge undersøgelsen op på stedet, med nøjedes med at modtage de tilfældige fund. Midlerne har sikkert ikke kunnet dække den besværlige rejse til den fra København fjerne ø. Men helt uden viden om fundforholdene er vi ikke. Den historisk interesse-rede amtmand i Randers 1854-85, Mathias Hans Rosenørn (1814-1902), samlede gennem en årrække i forbindelse med sine middelalderstudier et righoldigt kildemateriale, som for en dels vedkommende blev udnyttet i “Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesen af Nørreris”. Værket i to bind udkom som hefter i tiden 1873-1901. Spredt i tekst og noter kan vi finde værdifulde oplysninger om det gådefulde anlæg på Hjelm, som blev delvist ødelagt i forbindelse med fyrtårnsbyggeriet.

Litografi bragt i Mathias Hans Rosenørns “Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesen af Nørreris” (1873-1887). Midt på øen knejser fyret opført 1854-56 – placeret på stedet, hvor øens hovedbefæstning blev anlagt. Til venstre markerer bogstavet c stedet for “Lille Kastelsbakken”, mens a til højre viser, hvor voldstedet Skådebakken ligger på kanten af øens høje midtplateau. Den afbildede mønt synes ikke at være registreret blandt de til Nationalmuseet indkomne eksemplarer. Typemæssigt svarer den bedst til nr. 515 i Mansfeld-Büllners møntkatalog fra 1887.

I forbindelse med en omtale af nordmændenes hærtog i de danske farvande i 1290 og den samtidige besættelse af Hjelm får Rosenørn anledning til kort at gøre rede for øens topografiske forhold. I en note på side 28 uddyber han teksten:

“Da man har næret Tvivl om Beskaffenheden af Borgen paa Hjelm, har Forfatteren deels ved Undersøgelser paa Ste-

det, deels ved Meddelelser fra Mænd, som vare nøie bekendte med Forholdene, samlet de ovenstaaende Opgivender. Vaaningshuset paa Hovedborgen har været bygget af Kalk i røde Muursteen, rimeligvis brændte paa Øen af $8\frac{1}{2}$ " Længde, lidt over 5" Br., $3\frac{1}{2}$ " Tykkelse og $8\frac{1}{2}$ Punds Vægt. De tvende Spidser, som dannedes af Hovedborgen og det vestlige Castel, maatte sete fra Landet i Nordvest fremtræde som Hjelmmykket, og den "usle" Bondes Angst for den "strænge" Ridder er bevaret i de bekendte Ord: "Gud naade arme Bondemand, nu faaer Hjelman Horn". – Iøvrigt henvises til den hosfølgende Tegning, der er udført efter Photographie, tagen fra Øens sydlige Lavland".

På illustrationen, som ikke blot viser øen med de tre voldsteder, men også er forsynet med et kort, ses nederst en mønts to sider: et kors med fire prikker i vinklerne og et S mellem to prikker. – Forklaringen på møntens tilstedeværelse dukker først op i en note flere sider længere fremme – side 48:

"Efter Meddelelse af Bygningsentreprenør L. Petersen, der har opført Fyrtaarnet paa Hjelman, stødte man ved at udgrave Grunden til dette paa et Rum af 7 Alens Længde, 5 Alens Brede og 4 Alen Dybde, mod Bakken opført af Raa Kampsteen, men indvendig afpudset med en af Leer og Halm bestaaende Masse. Adgangen dertil viste mod Syd. Det Bygnings-tømmer, som fandtes deri, var forkullet og viste Spor af smeltet Kobber. Paa Gulvet fandtes 2 Mønter, hvoraf den ene efter Undersøgelse anerkjendtes at hidrøre fra den norske Hertug Hakon, og den anden er en som sjællandsk (Scr. VI p. 257) stemplet Klipping, afbildet paa Litographien over Hjelm".

Rosenørns noter giver os et kærkomment supplement til de få oplysninger, som optræder i Nationalmuseets protokoller. På Fyrbakken har en af borgens bygningerne været forsynet med en stensat kælder med grundfladen ca. 4x3 m. Dybden har været ca. 2 m. En del af fundene indsendt til Nationalmuseet stammer sikkert herfra, eller fra de til kælderen knyttede bygninger. Blot få dele af det indsendte har kunnet identificeres i dag. Men ud fra beskrivelsen af for eksempel benstykket nr. 14.392 kan vi antage, at det har drejet sig om skinnen til en kam. Mønten, som er afbildet på tegningen, synes ikke af type at være nogen af de eksemplarer, der blev indsendt til og registreret på Nationalmuseet. Ved gennemgang af det klassiske katalog over landets såkaldte borgerkrigsmønter fra tiden 1241-1377 (udgivet af H.V. Mansfeld-Büllner 1887) passer den bedst på nr. 515, der skulle være slået i Slesvig under Erik Mendved. Mønten har sandsynligvis været i privateje.

1875. En fyrmesters aflevering

Systemet med indsendelse af fund fra øen fortsatte i årene efter fyrets indvielse i 1856. Den anden fyrmester på øen C.

Petersen (1860-1875) overleverede således efter sin afgang en større samling småfund, som blev indskrevet i protokollen under numrene 974: En kugle af granit; – 975: Parerstang til et svær, 3 armbrøstbolte, hængelås, ben til en malmgryde, forsølvet kobberplade; – 976: 5 tynde støbte bronzebarrer, 7 til bånd udhamrede stykker af samme materiale, nogle stykker bronzeplade, 4 sammensmeltede klumper af bronze og ler; – 977: Omtrent 30 runde blanketter af kobber til mønter og en halv snes firkantede afhuggede stykker af tynde bronzebånd. – Om fundsituationen står: "No. 974-977 ere af Tjenestekarl Poul Bøgh (hos Gaardeier R. Larsen paa Elsegaarde ved Ebeltoft) fundne paa den søndre Side af den lille Castels-Bakke paa Øen Hjelm. Det er ikke usansynligt, at de under No. 977 og tildeels under No. 976 nævnte Stykker kunne stamme fra de Udmøntninger af slet Mønt, som Erik Glippings fredløse Mordere lode foretage her, tildels ved de af dem opsnappede kongelige Møntmestre. – Som Douceur sendtes 6 Kroner til Finderen".

1877. Sophus Müllers besøg

I 1877 foretog arkæologen Sophus Müller fra Nationalmuseet en besigtigelse af øen i forbindelsen med de såkaldte herredsberæjsninger. Fra rejsen hjembragtes 2 små afhuggede stykker bronzebånd samt 2 blanketter (D. 1208). Fra teksten i herredsberæjsningen kan følgende interessante afsnit citeres: "Paa intet af Voldstederne findes nu Spor af Mur-Levninger; ældre Folk i Elsegaarde mindedes Ruiner og murede Kjældere; 2 røde Mursten, 11" lange, $3\frac{1}{2}$ " tykke, vare de eneste Bygningslevninger, der kunde opdrives ved Meddelerens Besøg. – Paa Bakkakraaningens umiddelbart syd for 'Kastelsbakken' findes hyppig smaa, runde Bronze-Stykker og firkantede smaa Bronzeplader".

1891. En fyrmesters aflevering

I 1891 indsendte fyrmesteren ca. 50 firsidede "Kobberplanquetter", en mønt samt et større antal sønderhuggede, udhamrede kobberbånd og barrer (D2627-D2628). Fundstedet blev ikke præciseret.

1894. Løjtnant J. Jensens udgravninger

I 1892 indtrådte en ny administrativ ordning på det nationale centralmuseum i København, som nu under navnet Nationalmuseet blev opdelt i to afdelinger, hvor 2. Afdeling omfattede den danske samplings historiske del fra kristendommens indførelse til 1660 samt landets historiske mindesmærker. Resultatet blev blandt andet en forøget udgravningsaktivitet ude i landet, hvor borge og voldsteder fik besøg af arkæologerne. I 1894 var det Hjelm tur. Den flittige amatørudgra-

ver, løjtnant J. Jensen fra Grenå, udførte 27. august til 10. september 1894 gravninger på alle tre voldsteder samt på "møntstedet" neden for Kastelsbakken. Udgravningsfelterne var af begrænset udstrækning, og trods en omhyggelig kortlægning af deres indbyrdes placering med tilhørende forklaring måtte udgraveren i sin slutrapport fra 15. september konkludere: "Det her fremlagte Resultat af mine Undersøgelser paa Hjelm er desværre kun af temmelig tvivlsom Værdi ...". Sammenlagt kunne der sendes en samling på 21 fundnumre til Nationalmuseet, heraf 6 regulære mønter og 3 møntblanketter.

Stor interesse knyttede der sig naturligvis til "møntstedet", og der sattes da også ind her allerede dagen for ankomsten. I en delrapport fra 5. september opgøres det lidt magre resultat:

"Ifølge Opgivende af kjendte Folk skal der tidligere paa denne Plads, der indtage Ryggen af en Forhøjning ved Foden af Kastelbakken mod Syd, være fundet et ikke ringe Antal Mønter "fra Marks Stigs Tid", formentlig skal en forhenværende Fyrpasser paa Øen, nu Fisker i Ebeltoft, Georg Jessen have været heldig Finder. – Gravningen E danner en Grøft i retning N.N.V. til S.S.Ø og er 45' l, 5' br. og 2' dyb samt en herfra mod Øst udgaaende Grøft, der er 8' l, 5' br. og 1½' dyb. Undergrunden var lerblandet Sand, dækket med et tyndt Muldlag, hvori var indblandet forrustede Jerndele, Dyreknokler, Kulbrokker samt mørke tørveagtige Knolde. En lille Kobbermønt samt et lille Stykke tyndt Kobberblik fandtes efter gjentagen Rivning af Fylden".

Aflæveringer til provinsmuseer og samlere

Som det er fremgået af ovenstående, har mulighederne for fund af mønter, blanketter, barrer og andet råmateriale til møntfremstilling været gode. Det kan da heller ikke undre, at skiftende ansatte ved fyret og forpagterne af jorden gennem årene har gjort fund, der på forskellig vis er nået frem til private samlere og provinsmuseerne. Især den legendariske forpagter A. Andersen, der senere blev kustode på Ebeltoft Museum, har været en flittig leverandør til både museer og privatsamlere. Vigtig er her især hans forbindelse med hvidgarver Laurits Christian Petersen i Odense, i hvis store møntsamling der efterhånden blev indlemmet 16 Hjelm-mønter. Samlingen blev solgt på auktion i 1917. En del af mønterne kom til Møntsamlingen i København og museet i Odense, mens resten stadig cirkulerer blandt samlere – nu vel oftest uden nærmere fundoplysninger.

Af andre museer, som gennem årene fik overdraget materiale fra Hjelm, kan nævnes institutioner i Ebeltoft, Grenå, Randers, Ringkøbing og Århus, men også en række privatsamlere synes at have modtaget enkelte stykker.

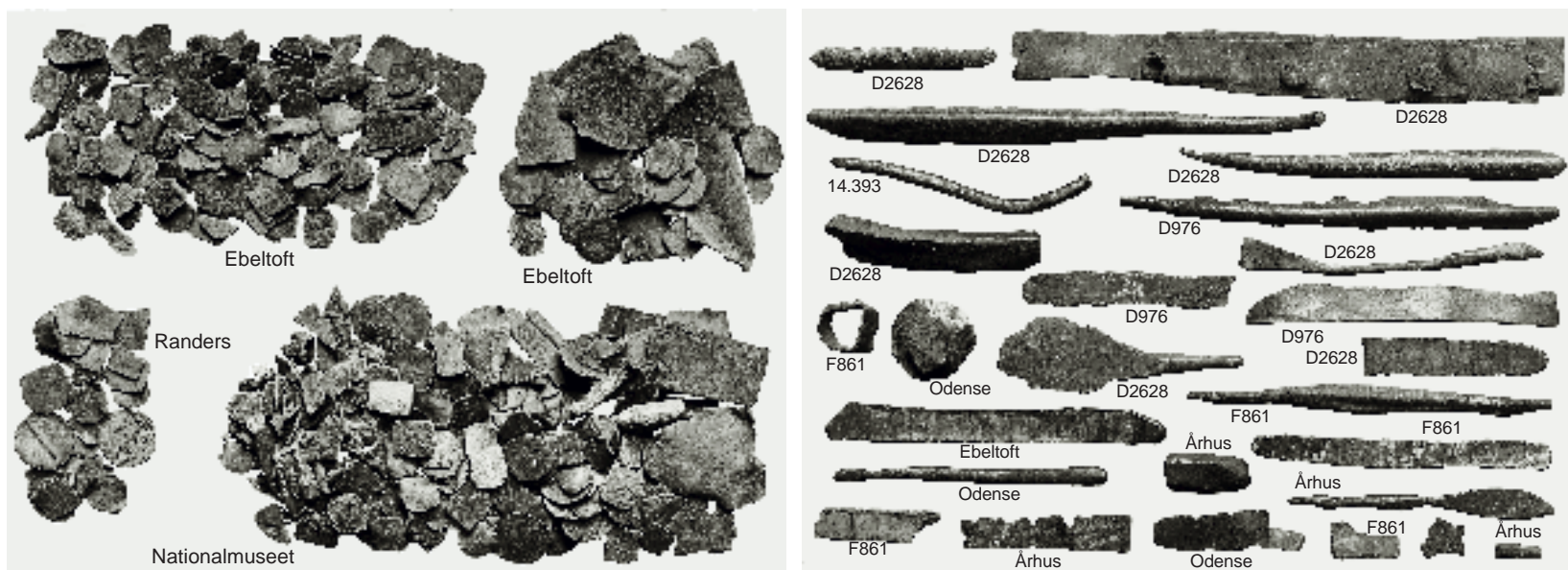

Kort over Hjelm tegnet af løjtnant J. Jensen i 1894. Placeringen af de forskellige udgravninger er markeret med bogstaver. Det ses, at felterne er fordelt på alle tre voldsteder. Neden for Kastelsbakken markerer E "møntstedet", hvor der dog ikke blev gjort de forventede fund. Tegningen – dateret 9. september 1894 – opbevares sammen med en lidt afvigende fra 3. september på Nationalmuseet.

1928. Den første sammenfatning om falskmøntneriet

De spredte opbevaringssteder for fundene gjorde en videnskabelig behandling af materialet vanskelig, og først i 1928 kunne inspektør Georg Galster ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling med et stort indsamlingsarbejde udarbejde en første sammenfatning – trykt i "Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928". I et godt sprog giver han en besnærende fremstilling af "De Fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm". Artiklen, som siden har været flittigt citeret, er – som det blev tradition i "Arbejdsmarken" – uden et videnskabeligt noteapparat, så det kan være svært i detaljer at følge forfatterens konklusioner. Således skelnes der i oversigten ikke mellem mønter fundet på de forskellige lokaliteter. En del af mønterne synes allerede da at være bortkommet, og fremstillingen måtte til dels bygge på ældre beskrivelser. Dele af Galsters manuskript til artiklen er bevaret på Møntsamlingen, og herfra skal citeres et lille stykke, som er forsynet med denne kommentar: "Skrevet til Glæde for "Redaktionen" – trykkes naturligvis ikke":

"Hvis en af finderne paa sine gamle Dage havde besøgt Nationalmuseet for at se, hvad han i sin Tid havde gravet op af Jordens Gemme, og den Slags Besøg er ret hyppige og ikke uvelkomne, – vilde han have sat de tjenstvillige Embedsmænd lidt i Forlegenhed. Den lille Kobberbarre (... 14393) vilde være forelagt ham; men Øksen, Mønterne og Kobberstum-

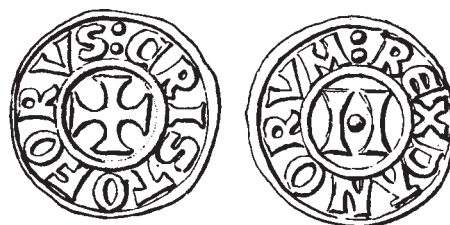

Et udvalg af fundene fra Hjelm, som de kunne fotografere på Nationalmuseet i forbindelse med Georg Galsters behandling af falskmøntneriet i "Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928". Bynavne og Nationalmuseets inventarnumre er tilføjet efter aftryk på Møntsamlingen. Det ses, at Galster har fået tilsendt materiale fra museerne i Ebeltoft, Odense, Randers og Århus. Samlet giver fotografierne et fint indtryk af de råprodukter, som stod til rådighed for møntmesteren. Det drejer sig om kobberbånd, barrer, tene og møntblanketter. Fotos Sophus Bengtsson 1926, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

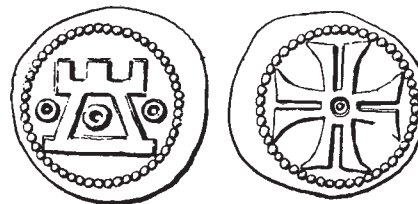
De følgende sider:

I forbindelse med udarbejdelsen af artiklen til "Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928" oprettede Georg Galster en liste over Hjelm-mønter, der gennem årene var indkommet til Nationalmuseet samt de tre provinsmuseer i Ebeltoft, Odense og Århus. Dertil kom en lille række mønter, som var i privateje. I listen henviser Galster til de numre, som mønterne havde fået i P. Haubergs grundlæggende afhandling fra 1884 om det danske møntvæsen i tiden 1241-1377.

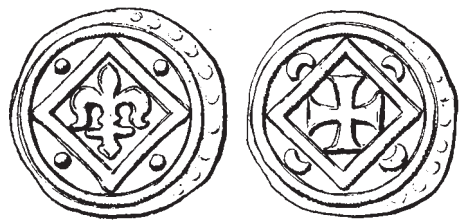
Til afhandlingen blev der udført nye mønttegninger, som stadig opbevares på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. De bringes her i rækkefølge med henvisninger til de numre, som mønttyperne fik i Mansfeld-Büllners møntkatalog fra 1887. I listen optræder to eksemplarer med hidtil ikke påagtede stempelkombinationer. En nøjere stempelundersøgelse af ikke blot disse to eksemplarer, men af hele det bevarede Hjelm-materiale, er af nærværende forfatter påbegyndt i forlængelse af undersøgelserne på øen i 1999. Det har hidtil ikke været muligt at identificere opbevaringsstedet for de mønter, som i Galsters liste er angivet som værende i privateje. Oplysningerne i listen gengives her med få justeringer. Mønterne er afbildet noget forstørret.

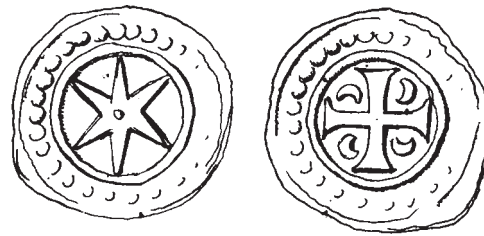
MB 96. Christoffer 1. Ribe (Hbg. 5):
CRISTOFORVS: Kors / REX DANORVM. II.
1 eks.: Privateje (afbildet).

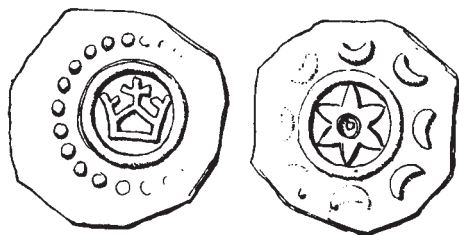
MB 103. Christoffer 1. Slesvig (Hbg. 5 variant):
Tårn og tre ringe / tvelinjet kors.
1 eks.: Århus 0.90 g (afbildet).

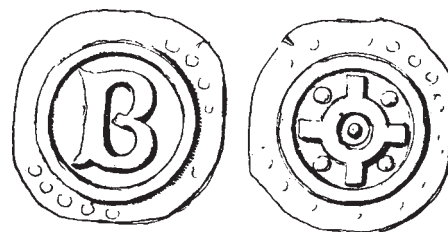
MB 163. Erik Glipping. Roskilde (Hbg. 14):
Lilje i firkant / kors i firkant mellem halvmåner.
1 eks.: KM 0.62 g (afbildet).

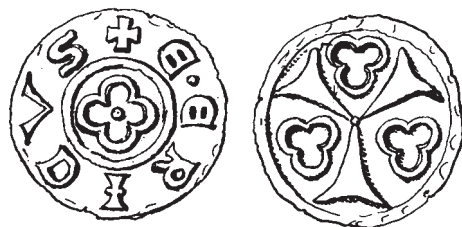
MB 281. Erik Glipping. Slesvig (Hbg. 24):
Stjerne / kors med halvmåne i hver vinkel.
1 eks.: Århus 0.79 g (afbildet).

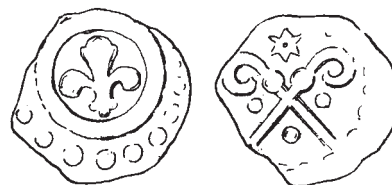
MB171. Erik Glipping. Roskilde (Hbg. 19):
Krone i ring / stjerne i ring mellem halvmåner.
3 eks.: KM 0.99 g / Århus 0.78 g (afbildet) / Ebeltoft.

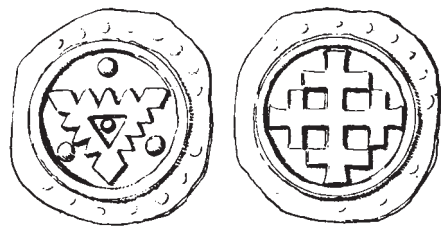
MB 339. Erik Mendved. Roskilde (Hbg. 3):
B / kors med • i midten og • i hver vinkel.
2 eks.: KM 0.75 g / 1.04 g (afbildet).

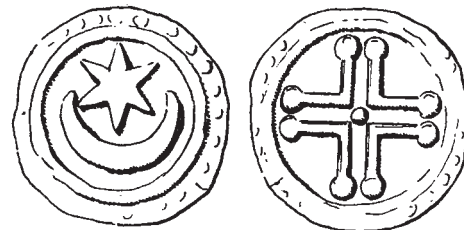
MB 261. Erik Glipping. Slesvig (Hbg. 10):
+E-ERICVS korsblad / tre nagler mellem tre kløverblade.
1 eks.: Århus 0.62 g (afbildet).

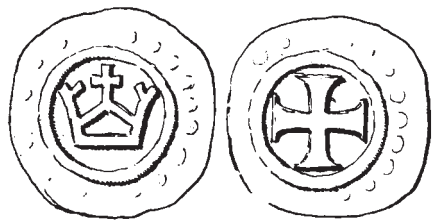
Erik Mendved. Roskilde (Hbg. 4/13):
Lilje / Korslagte krumstave og * foroven.
Møntprægene svarer blot delvis til Haubergnumrenes.
1 eks.: KM (afbildet).

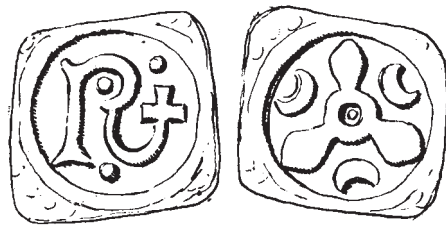
MB 276. Erik Glipping. Slesvig (Hbg. 19):
Nældeblad / korsarmet kors.
1 eks.: Odense 1.04 g (afbildet).

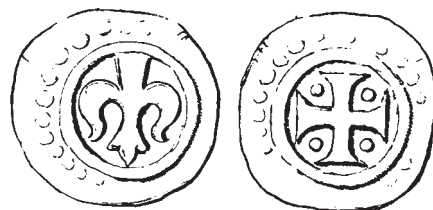
MB 428. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 3):
Halvmåne og stjerne / tvelinjet kors.
5 eks.: KM 1.12 g / 0.96 / 0.67 g / Odense 0.81 g (afbildet) /
Privateje

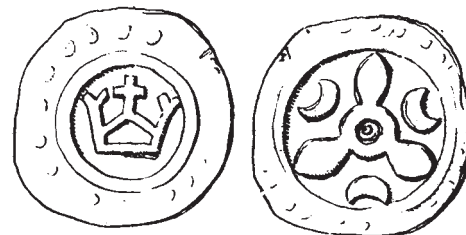
MB 430. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 5):
Krone / kors.
11 eks.: KM 0.66 g / ? / ? / Odense 0.46 g / 0.58 g / Århus
0.97 g / 0.84 g (afbildet) / Ebeltoft 0.96 g / ? / ?

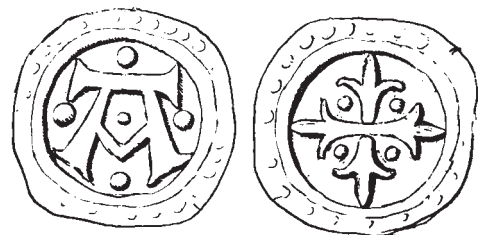
MB 439. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 13):
(R rettet til) S / tre blade på ring mellem halvmåner.
5 eks.: KM 0.45 g / Odense? / Århus 0.80 g (afbildet) / Ebeltoft? / ?

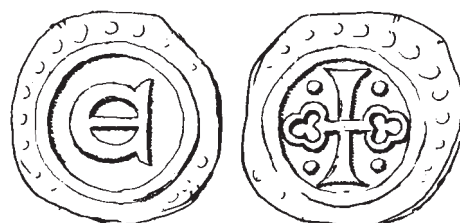
MB 431. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 6):
Lilje / kors med • i hver vinkel.
3 eks.: KM 1.02 g (afbildet) / ? / Odense 0.79 g

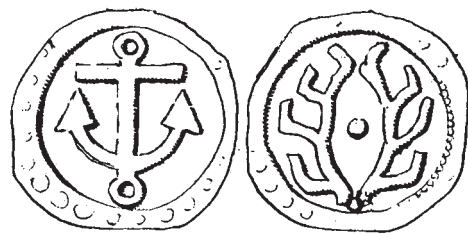
Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 5/13):
Som MB 430 / som MB 439.
KM 0.91 g (afbildet)

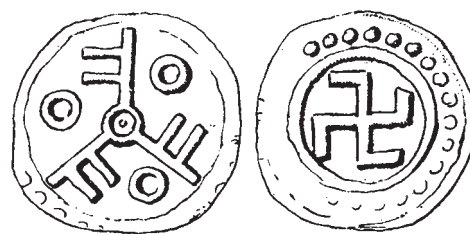
MB 433. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 8):
A / kors.
12 eks.: KM 0.78 g (afbildet) / ? / Odense 1.03 g / 0.95 g /
0.57 g / Århus 0.78 g / 0.60 g / Ebeltoft ? / ? / ? / Privateje ? / ?

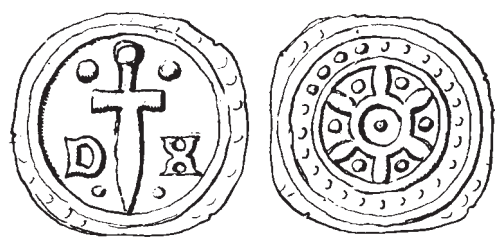
MB 442. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 15):
E / I mellem to kløverblade.
1 eks.: KM 1.04 g (afbildet)

MB 436. Erik Mendved. Nørrejylland (Hbg. 10):
Anker / hjortevie.
2 eks.: Odense 1.25 g / Århus 0.86 g (afbildet)

MB 463. Erik Mendved. Ribe (Hbg. 4):
Tre nøgler med fælles ring / hagekors
4 eks.: KM ? / Odense 0.78 g (afbildet) / Privateje ? / 0.58 g

MB 495. Erik Mendved. Slesvig (Hbg. 5):
Sværd D og X / hjul
1. eks.: Odense 1.04 g (afbildet)

perne er blevet udskudt som værdiløse, efterat Fundet er ført til Protokols. Saa pietetsløst kunde man handle endnu i "gamle Thomsens" Dage og Syldstenene af Marskens Borg brødes hensynsløst op eller begravedes under Fyrtaarnets Grundmur uden at nogen historisk sagkyndig var kaldt til at overvære Begravelsen".

I forbindelse med udarbejdelsen af artiklen fik Galster fra Nationalmuseets 2. Afdeling deponeret det materiale, som kunne relateres til falskmøntneriet, og sammen med materiale lånt fra provinsmuseerne fik han optaget to fotografier, hvor det hele var lagt pædagogisk frem. På det ene ses barrier, tene og bånd, på det andet møntblanketter og råmaterialer.

Men Galsters indsats begrænser sig ikke til denne værdifulde – midlertidige – sammenstilling af metalfundene. I endnu en utrykt del af manuskriptet har han lavet en detaljeret opgørelse med henvisning til type og opbevaringssted over de 57 mønter, som han har kunnet opspore. Kataloget opregner mønter fra Nationalmuseet samt museerne i Ebeltoft, Odense og Århus. Dertil kommer en lille række mønter, som er i privateje. Afbildningerne af mønterne i artiklen er nytegnede efter – åbenbart – konkrete eksemplarer i de forskellige samlinger. Også her giver den utrykte liste oplysning.

1938. Et stort fund af mønter

I tiden siden Galsters artikel fra 1928 er der blot nogle få gange indkommet fund fra øen. Første gang var i 1938, da arbejdsmand Viggo Olsen "ved påsketid og i løbet af sommeren" fandt 54 mønter, 54 blanketter samt 37 kobberstykker. En artikel i Aarhus Amtstidende 19. december 1938 kunne berette, at fundene var gjort ved Kastelsbakken, samt at man endvidere fandt "Rester af en Esse og Slagger, der ingen Tvivl lod tilbage om, at man her stod over for et Møntværksted". Længere fremme i artiklen påpeges, at nogle af fundene er

gjort i "de Rester af Voldgraven, der findes ved Fyret". De ansatte på Nationalmuseet blev naturligvis interesseret, og efter et noget kompliceret sagsforløb blev materialet oversendt, og 9. februar 1938 kunne Galster "paa Samlingens Vegne" sende takkeskrivelse til øens ejer, lensgreve J.C. Scheel i Hasseris ved Ålborg. Brevet slutter: "Direktør, Dr. Poul Nørlund har anmodet mig om at bede Herr Lensgreven godhedsfuldt give tilladelse til, at Nationalmuseet ved Lejlighed maa grave efter og foretage nærmere Undersøgelse af Findestedet, idet jeg dog maa tilføje, at da Planerne allerede er lagt for den kommende Sommer, saaledes at man har disponeret over de bevilgede Pengemidler, er det uvist, om en Undersøgelse kan iværksættes i indeværende Aar. Men i hveert Tilfælde vil vi altsaa søge om Herr Lensgrevens Tilladelse".

Mønterne blev som vanligt indført i Møntsamlingens fundprotokol, hvoraf det fremgår, at materialet som ventet for størstedelens vedkommende bestod af Erik Glippings og Erik Mendveds mønter (49 stk.), 2 var ubestemmelige borgerkrigsmønter, 1 var en norsk halvpenny fra Erik Magnusson (1280-1299), mens to overraskende var penninge slået af ærkebisp Philip af Kølne (1167-1191).

1952. Arkæologiske undersøgelser

Interessen for de arkæologiske undersøgelser blev i første omgang ikke til noget. I 1944 købte Aarhus Sten- og Gruskompagni ved direktør Hjalmar Nielsen øen, og i tiden fremover benyttede familien øen til ferieophold. En avisartikel 28.6. 1950 gav anledning til, at planerne om udgravninger blev genoptaget. Hjalmar Nielsen, der var formand for børnenes kontor i Århus, havde inviteret 10 drenge på 14 dages ferieophold på øen, hvor de kunne gå "på jagt efter skjulte skatte". Nationalmuseet reagerede straks og tilskrev øejeren, at jordfundne mønter var danefæ og burde fremdrages som led i en videnskabelig udgravning. En sådan havde været planlagt lige siden møntfundet i 1938, men planen var blev udsat på grund af krigen. Den var dog kort for inden blevet fremsat over for professor P.V. Glob, der netop var blevet leder af Århus Museum. Hjalmar Nielsen svarede Møntsamlingen 30. juni 1950, og sluttede: "Med hensyn til en nærmere undersøgelse i anledning af det tidligere møntfund på øen, kan vi samtidig meddele Dem, at De skal være velkommen til at foretage en sådan undersøgelse".

Tiden gik, og først i 1952 kunne de planlagte undersøgelser iværksættes. Og interessen var nu udvidet til også at omfatte arkæologiske udgravninger på et par af voldstederne. Den 29.3.1952 kunne Møntsamlingens leder Georg Galster skrive til Nationalmuseets direktør Johannes Brøndsted, at museets borgspecialist cand.mag. Hans Stiesdal allerede i 1951

havde besøgt øen og fået interesse for sagen. Hertil kom, "at det vilde være ønskeligt, om dr. Rudi Thomsen og cand.mag. Fritze Lindahl her ved samlingen kunde få lejlighed til at gøre sig bekendt i praxis med moderne udgravningsmetoder, som de rimeligvis i tidens løb vil kunne få anvendelse for". Stiesdals deltagelse i de planlagte undersøgelser ville kunne betales af "anden afdeling" (Nationalmuseets middelalderafdeling), men udgifterne for Møntsamlingens to deltagere (938,40 kr.) samt for 4 arbejdsmænd i 12 dage (ca. 1.600 kr.) var der endnu ikke opnået dækning for.

Resultatet blev, at Hjalmar Nielsen betalte for arbejdsmændene, og den 28. april kunne han skrive til Møntsamlingen, at starten på ekspeditionen var fastsat til 14. juli. De københavnske deltagere skulle "medbringe håndklæder, lagen, dynebetræk, hovedpudebetræk, kaffemærker samt 1 a 2 tæpper ... forplejningen sørger jeg for".

Dagene på Hjelm – mandag 14. til lørdag 26. juli – blev for deltagere oplevelsesrige. Men tiden var jo knap, og resultaterne har nok ikke helt været efter forventning. I hvert fald blev det aldrig til nogen større videnskabelig redegørelse fra de involveredes side. Et brev af 18. juli fra Rudi Thomsen til inspektør Galster hjemme på Møntsamlingen giver lidt af stemningen. Allerede på ankomstdagen gik de i gang med gravningen: "Efter at have gnavet skorper gik vi strax igang med at sætte spaden i jorden på det område, hvor møntværkstedet er blevet udpeget. Men 1½ dags slid for vore dygtige arbejdsfolk, som er yderst interesseret, viste desværre, at der næppe kan have ligget et hus på pågældende sted, idet der her forløber en grøft ... I forgårs forlagde vi udgravningsaktiviteten til Kastelsbakken, og efter en dags ihærdig søgen nåede vi frem til en ret vidtstrakt stenbro, som synes at være gulvet i et hus af en eller anden slags. Heri fandtes et par armbrøstpilespidser, en spydspids ..." . Møntværkstedet blev altså ikke fundet, men udgravningerne på de to borgbanker – Kastelsbakken og Skådebakken – gav et første indblik i, at der her var gode muligheder for senere givtige undersøgelser. Allerede i september 1952 kunne Fritze Lindahl i Nordisk numismatisk Unions Medlemsblad kort berette om resultaterne. I og på den omtalte brolægning på Kastelsbakken fandt de 11 mønter: 3 fra Erik Glipping, 6 fra Erik Mendved og en fra den norske konge Erik Præstehader samt en hensmuldret kobbermønt. Mønter som den norske og to af de andre var ikke fundet på øen tidligere. Derudover fandtes der "en spilleterning, armbrøstpile, spydspidser, spænder, beslag, nagler og andre genstande af jern, samt trækul og dyreknoget i massevis" – I efteråret 1953 kunne Rudi Thomsen i børnebladet "Sparegripen" supplere med en mere sammenfattende redegørelse, "På marsk Stigs ø", som var forsynet med nogle udgravnings-

fotografier – det ene med billedteksten "Friedrengen Peter kører kødhen bort – de stammer fra den tid, da de fredløse boede på Hjelm". Foto og tekst er karakteristisk for den tids middelalderarkæologi. Knoglerne havde kun interesse som elementer, der kunne afstedkomme en kort bemærkning i forbindelse med en redegørelse, der ellers koncentrerede sig om andre mere "historiske" problemstillinger. Den tre sider lange artikel sluttede: "Inden vi selv vidste af det, var de 12 dage på Hjelm formelig fløjet af sted. Vor lille ekspedition havde vel kun løftet en lille flig af det hemmelighedsfulde slør, øens overflademuld har lagt over dens fortidsminder; men det afsluttede prøveforetagende tydede i hvert fald på, at der vil kunne regnes med gode resultater, hvis det engang skulle blive muligt at skaffe midler til en virkelig omfattende udgravning. En sådan kunne øen nok fortjene i betragtning af den fremtrædende plads, den indtager i dansk middelalderhistorie".

1952-1999. Ventetid – og endelig udgravninger

Nationalmuseets ønske om supplerende undersøgelser dukkede jævnlige frem i dagspressen, men andre opgaver måtte prioriteres. 1969 blev fyret automatiseret og fyrmesterembedet nedlagt. De tomme beboelselængder på Fyrbakken blev nu blot benyttet under korte besøg på øen af skiftende interesseorganisationer. 1970 blev Fyrbakken og Kastelsbakken opmålt med højdekurver af Nationalmuseet ved arkitekt Bjørn Timmer, som det ved Hans Stiesdal var blevet gjort med Skådebakken i 1952.

I forbindelse med studier af mordet på Erik Glipping i 1286, undersøgelser af hans grav i Viborg Domkirke og af den følgende turbulente tid planlagde undertegnede i årene efter 1970 at udvide interesseområdet til også at omfatte Hjelm. Arkivmateriale om ældre undersøgelser blev indsamlet fra landets museer og arkiver, hvorved det blev åbenbart, at en fornyet behandling af det hidtil indsamlede, men spredte fundmateriale af mønter, blanketter med videre kunne give overraskende nyt indblik i et spændende kapitel i landets (mønt)historie. 1992 blev det til et besøg på øen med en lille samling arkæologer, både amatører og professionelle. Med metaldetektor søgte vi at lokalisere stedet, hvor de mange fund af mønter og blanketter var gjort gennem årene. Resultatet blev dog skuffende, da vi på det med vild kørvæl helt tilvoksede areal blot fandt en 18 cm stor hestesko. Der skulle åbenbart mere dybtgående arkæologiske metoder til.

De blev muliggjort i sommeren 1999. Dette år var blevet udnævnt til middelalderens år, og Ebeltoft Museum – hvorunder Hjelm i antikvarisk henseende nu hører – med museumsinspektør Pauline Asingh som ankerkvinde besluttede, at året skulle udnyttes til at foretage de længe ønskede udgrav-

Fyrbakken fotograferet fra området under Kastelsbakken i forbindelse med rekognosceringer på Hjelm. "Møntstedet" blev gennemgået med metaldetektor, men vi fandt ingen rester efter møntfremstillingen. En frodig vegetation måtte være årsag til manglende udslag. Som et plaster på såret kunne vi hjembringe en 18 cm stor hestesko, som efter endt konservering opbevares på Ebeltoft Museum. Den skal sikkert sættes i forbindelse med det landbrug, som blev drevet på øen til 1965. Andre steder registrerede vi kulturlag med trækul og flintafslag. Det har længe været kendt, at øen var befolket i stenalderen. Derimod er det endnu ikke afklaret, om øen var beboet i tiden umiddelbart før de fredløse satte sig fast. Foto Jens Velle 30.5.1992.

På det let skrånende terræn under Kastelsbakken, hvor "Møntstedet" ifølge de mange ældre optegnelser skulle ligge, satte vi gravemaskinen i gang den 1. juni 1999. Og allerede efter nogle få minutter dukkede den første mønt frem. Danmarks Radio med Søren Ryge Petersen som ansvarlig TV-mand var med og kunne forevige de spændende øjeblikke. Foto Jens Velle 1.6.1999.

En måned senere kunne udgravningsholdet se tilbage på en spændende tid. Gravemaskinen havde bortgravet mange kvadratmeter pløjejord, og lagt den op i bunker langs felternes rensede undergrundsflader. Mønt efter mønt var med hjælp af metaldetektoren fundet frem sammen med et forbavsende stort antal blanketter, barrer og andet råmateriale til møntfremstillingen. Under arbejdet har møntmestrene kunnet skimte fastlandet få km mod vest. Foto Jens Velle 1.7.1999.

Et udvalg af 8 mønter fra "Møntstedet" fotografert på Hjelm, inden de blev sendt til konservering. Foto Jens Vellev 9.7.1999.

ninger. Og i 7 uger gravede nu en lille flok begejstrede arkæologer suppleret med amatører og andre interesserede. Der blev arbejdet på Fyrbakken og på Kastelsbakken med det neden for beliggende "møntsted". Og nu dukkede overalt mønter, blanketter og andre forarbejdede til møntproduktionen frem i stort tal. På voldstederne gav de dybe snit udført med maskine overraskende ny viden. Møntprægernes værksted fandt vi ikke. Men når de gamle fund og iagttagelser sammenholdes med det nye store materiale, vil et helt nyt billede blive tegnet af den mærkelige tid, da fribyttere og falskmøntnere befolkede Hjelm

Litteratur

Nærværende artikel kan ses som en del af det store projekt, der blev indledt med udgravningerne på Hjelm i 1999. I løbet af de næste par år vil en større samlet publikation fore-

ligge udarbejdet af den gruppe udgravere, som var ansvarlige for undersøgelserne.

I artiklen er af praktiske grunde generelt benyttet betegnelsen "Nationalmuseet" om det nationale museum i København. Dette navn fik institutionen først 1892 i forbindelse med en større omorganisering af de forskellige afdelinger. Tidligere blev i daglig tale benyttet "Oldnordisk Museum".

Fonnesbech-Wulff, Benedicte, Bo Fritzboeger, Kurt Villads Jensen, Michael Kræmmer og Martin Palsgaard 1999: *Hellere fanden selv end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Mendved 1294-1302*. Odense.

Galster, Georg 1928: De Fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928*, s. 38-48. — Engelsk oversættelse: The "Mint" of the Outlaws on Hjelm. *Coins and History. Selected Numismatic Essays*. København 1959, s. 105-119.

Jørgensen, Carl E. (udg.): *Kilder til Danmarks historie 1282-1340*. 3. oplag 1969.

Hauberg, P. 1884: Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1884*, s. 217-374. — Også som særpublikation s. 1-160 udgivet København 1885.

Kock, Jan 1999: *Borg og Vold. En guide til middelalderens borg, voldsteder og deres efterklange i Østjylland*. Århus.

Lindahl, Fritze 1952: Undersøgelserne på Hjelm. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1952*, s. 126-127.

Mansfeld-Büllner, H.V. 1887: *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte danske Mønter fra Tidsrummet 1241-1377*. København.

Rosenørn, M.H. 1873-87: *Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesen af Nørre-Is. Første Del*. Randers.

Thomsen, Rudi 1953: På marsk Stigs ø. *Sparegrisen 22. årgang nr. 1, efterår 1953*, s. 6-10.

Vellev, Jens 1974: Den forsømte kongegrav. *Skalk 1974:6*, s. 10-15.

Vellev, Jens 1989: Kongegraven i Viborg — og noget om Domkirkens begravelsesharnisk. *MIV 15. Museerne i Viborg amt 1989*, s. 95-118.

Vellev, Jens 1998: Hjelm og de fredløses falskmøntnerværksted. Om hvidgarver L. Chr. Petersens samling af mønter fra Hjelm. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1998*, s. 86-94.